

BAKONYI ISTVÁN

Az eszmekör felépítése

NÉMETH LÁSZLÓ: SZERDAI FOGADÓNAP

Németh László írja az *Utolsó kísérlet* tervrajzában: „... a Kocsik szeptemberben egy parasztgyerek küzdelme — a falu ősrendjét őrző apával a falun túli világot jelentő taníttatásért. ... A második részben, az *Alsóvárosi búcsúban*, Jó Péter bíró nagybátyjához egy katolikus püspöki városba kerül s mint a piaristák tanítványa lából át az utolsó békeéven s a háborún — a férfivá tevő csökig s a forradalomig... A harmadik rész (*Szerdai fogadónap*) az ifjúságról szól, melyben a férfivá lett ember egyéniségét eszméken és nőknön végleg kiformalja.” Az író önjellemzése ezúttal is mintaszerűen pontos; néhány mondattal kitűnően jellemzi regényét, meghatározza a legfontosabb mondandót.

A jelentős társadalombírálatot magába foglaló első rész s az eszmeal-
kotás előzményét elemző második után figyelmünk most a harmadik rész
iránt fordul; érdemes megvizsgálnunk a *Szerdai fogadónap* világát, hiszen
itt már a korábbiakban megismert főhős egyre közelebb jár céljaihoz: meg-
próbálja felépíteni az eszmekört, melyet az *Alsóvárosi búcsúban* körvona-
lazott az író. Célszerű szem előtt tartanunk a Némethnél oly fontos jellem-
zőket: a társadalmi cselekvés lehetőségeit és a közösségben feloldódni vágyó
ember mozgásait. Annál is inkább, mivel igazat adhatunk Grezsa Ferenc-
nek, aki legutóbbi könyvében (*Németh László háborús korszaka*) egyebek
közt ezt írja: „Az *Utolsó kísérlet* híd a *Gyász* monódiája és az *Égető Eszter*
körképregénye között, írói korszakok folytonosságának megteremtője.”

Am mindenekelőtt tisztázzunk egy praktikus kérdést! A kritika meg-
oszlik abban a kérdésben, hogy voltaképpen hány kötetnek számít a *Szerdai*
fogadónap. Vannak, akik különállónak veszik az imént jelzett részt *A má-*
sik mestertől. Úgy tűnik, hogy — nem csupán a külsőségek, ám a mű valós
tartalma szempontjából — logikusabb egy regényként kezelni a *Szerdai fo-*
gadónapot. Az egységes szempontokkal függ össze az is, hogy főként ezt a
kötetet határozza meg legjobban az *esszéjelleg*. Más kérdés, hogy az ilyen
vonások nem egyértelműen pozitívak egy szépirodalmi mű esetében. (Egyéb
Németh-regényekben, már a korai *Emberi színjátékban* is kísért e jelleg.)
Írónknál persze nem feledhetjük, hogy a regény- és tanulmányíró szétvá-
laszthatatlan. Helyesen jegyzi meg Kiss Ferenc, hogy „... Németh László
esszéi ... műalkotásszerűek. Ez a jellegzetességük azonban jobb műveiben
nem a tények szuverén vagy önkényes átalakításában érvényesül, hanem az
elemek kapcsolódásának szorosságában s a vonatkozások gazdagságában.”
S ha már itt tartunk, figyeljünk egy másik idézetre, mely a másik oldalt
világítja meg: „... az alapeszme szépirodalmi műveiben is az, ami tanulmá-
nyaiban; regényeiben és drámáiban az esszéíró világlképét viszi tovább.”

(Czine Mihály.) Folytathatnánk az idézetek sorát, ám nyilvánvaló, hogy az *életmű egységét* kell főleg hangsúlyoznunk.

Jó Péter történetének újabb fejezete tehát kínálja az iménti hangsúlyok jelenlétét. Igazságkeresése, a magyar és egyetemes értékek szintézisének szükségessége a *Szerdai fogadónapban* minden eddiginél inkább a középpontban áll. Ez utóbbi minőségek közül a *Kocsik szeptemberben* világában a magyar sajátosságok (például az értékellenes visszahúzó erők) voltak szembeötlőbbek. Az *Alsóvárosi búcsúban* egyre többször villantak föl az egyetemesség jelei. A szemlélődő ember fokról-fokra válik cselekvőképessé, hogy nagy vágyait realizálja. (Tudjuk persze, hogy sorsa nem lesz sikeres, mint ahogy az író regényciklusa is töredékes marad.) „Jó Péter az ideának szenteli életét, s Németh ezt kíséri az elkészült négy kötetben. Nem végig, csak a pályadelelőig. Itt megtorpan, a visszavonuló, elzárkózó Jó Péter élete megíratlan marad.” (Sándor Iván.)

Az *Alsóvárosi búcsú* utolsó részleteiben a kiemelkedő történelmi esemény, az 1918-as forradalom és Péter személyes sorsának fontos változása, a „szüzesség elvesztése” párhuzamosan kerülnek az olvasó elé. A második regény illesztésébe befejezése jól érzékelteti a következő fejezetek alaphangját: az eszmealkotó ember tágabb érvényű és magánjellegű törekvéseinek együtteségét. A *Szerdai fogadónap* első fejezete, a *Mester és tanítványa* jelentékeny továbblépést mutat. Továbbra is az 1918—19-es forradalmak idején játszódik a történet, s ezek az események egyre inkább érdeklik Jó Pétert is. S mint ahogy a *Kocsik szeptemberben* egészében, az apa most is fontos szereplővé lép elő: „ebben a világban”, vagyis a forradalmi tavasz idején jobbnak látja, ha hazaviszi fiát. A kötődések alapvetően nem különböznek az első regényben bemutatottól. Most persze nem Péter egyéni vágyai, illetve azok ütköztetése kerülnek előtérbe, hanem a társadalmi mozgástól való távoltartó szándék. A fiú ellenálló érzései is a hajdani konfliktust idézik: „Hetedik gimnazista s úgy fognak ki, mint egy jércét az ólból...” — méltatlankodik magában. A regény első pillanataiban tehát még nem adott az eszmealkotás közvetlen lehetősége; legalábbis a történelemformáló események testközeli élménye tűnik kizártnak. Már itt sejthetjük, hogy a forradalom közvetlen hatása alól ki akarja vonni az öreg Jó a fiát, hiszen: „... a falualji fejszék másképp költöztetik az idegeibe a forradalmat, mint a Zwittinger szabó s a többi városi szocialista beszédei.” A történelemből azt is tudjuk, hogy a magyar falu világában korántsem játszotta azt a szerepet a forradalmi eszme, amely kívánatos lett volna. Itt most nincs lehetőség a történelmi elemzésre, csupán azt a tényt emeljük ki, hogy például a Tanácsköztársaság nem tudta igazából megnyerni magának a falu világát, a parasztságot. Ebből is következik, hogy az egyén a falusi viszonyok között nem kerülhetett a forradalom közvetlen közelébe, sem eszmeileg, sem a hétköznapi szempontok alapján.

Péter különállása persze egy percig sem kétséges. Amikor hazatérte után anyja szörnyülködik a fölbolydult valóság láttán, ő így felel: „— Rossz a lelkiismeretük, édesanyám, rázza meg Péter válasz helyett a két aggodalmas váll közt a töpörödő testet. Tudjuk, hogy sokkal vagyunk adósa a szegénységnek.” A módos paraszti családból származó ifjú kétségtelenül birtokában van ekkor már az igazság iránti fogékonyságnak. Ez a tény a változásokat szorgalmazók felé viszi. A további otthoni beszélgetésekben, melyekben a rokonság is részt vesz, Péter először passzív; szemlélődik, hallgat inkább. Az események megítélése nagyjából megegyezik: szülei, családja, rokonai

tartanak a társadalmi változástól. Ő az egyetlen, aki többször is emlegeti a „szegény embert”, a „gróf uramék” nemtörődömségét. A „sógor” is inkább apósa (az öreg Jó) bosszantására helyesli a fiú lázongását. „— Én bizony nem bánom, ha egy pár gróft lepedőbe raknak. Csak engemet hagyjanak békében” — mondja.

Péternek persze könnyebb a helyzete. A nagyvárosi körülmények eleve a forradalmi események közelébe vitték, s a szerelem is szerencsés pillanatban érkezett. (Lásd: az *Alsóvárosi búcsú* befejezése!) Ily módon még szembetűnőbb a kiválása a családi és rokoni környezetből, mely továbbra is ragaszkodik az évszázados és megmerevedett hagyományokhoz. Nagy erőpróba ez a fiú számára: vajon hogyan tudja érvényre juttatni saját igazát? S ez fontos kérdés az ő helyzetében. „...nem lehet velem kölökként bánni” — vallja határozottan már az első otthoni napokban. Látjuk tehát, hogy a szándék és a tettvágy ekkor sem hagyja el. Önismerete is egyre inkább kirajzolódik, és célja elérését szolgálja.

A falu világában és emberei között a forradalom mellé álló Bögözi az, aki a legközelebb van Péterhez. Az események haladtával egyre többet olvassuk a nevét, s a Jó család és a rokonság többnyire ellenszenvvel viselkedik iránta. Szerepe azért kivételes, mert a főhős által fontosnak tartott törekvéseket testesíti meg. Király István szerint: „...az *Utolsó kísérlet* Jó Pétere is a Bögözi — s Tatár Zsiga-féle kudarcos sorsokat érezte közel igazán magához.” (Tatár Zsiga „közvetít” majd Péter és mestere, Barbián között.) Persze Péter sorsa is „kudarcos” lesz, de ezt még 1918—19-ben nem lehet biztonsággal állítani. Az éppen felnőtté váló fiatalember lehetőségei elvileg korlátlanok, cselekvési tere tág. Bögözi akkori példája is e vonásokat erősíti. Jellemző, hogy tőle tudja meg a Tanácsköztársaság kikiáltásának hírért, bár ez az esemény Sári világot nem változtatta meg alapjaiban. A falu „nemcsak hogy föl nem kavarodott, de még a téli rendetlenségek is, mint pincetörés, faorzás, nádlopás, verembontás, górékifestés, szinte egészen megszűntek. Most derült ki, hogy az ő forradalma külön forrásokból él, a mindennapi posta s az a néhány Pestről leszalajtott megbízott kevés volt: a két-féle forradalmat összetartani.” Íme, a korábban már jelzett sajátosság: 1919 a magyar faluban nem játszott igazán sorsalakító szerepet. (Érdekesség mindenestre, hogy a sári direktórium tagjai: a hajdani aratógazda Kőkönyei, a tanító Herman és a jegyző Bögözi.)

Előbb maga, Németh László is bizonyos távolságtartással kezeli a forradalmat. Bögöziék cselekvése nem igazán tudatos. Sodrónak inkább a kor váltoásaival. Népszerűsége se tesznek szert, s például a Molnár családban elhangzó egyik mondatból erre következtethetünk: „A kommunizmus az, hogy mindenki megkapja a magáét.” Péterről azt olvashatjuk ez idő tájt, hogy „védegeti” az új rendszert. Természetesen ez a magatartása aggodalmakat vált ki a családban, hol az *új renddel szemben* egyértelmű az állásfoglalás. Az eszmealkotás Péter részéről még várat magára. Egyelőre a történelmi fordulópont gyakorlati eseménysorát figyeli, amennyire teheti Sári-ból. „Belesápad a szegények örömébe”, rokonszenvezve velük. Tudjuk persze, hogy ez még nem elég a tudatos eszmealkotáshoz, s visszatekintve az *Utolsó kísérlet* előző két kötetére, egyre biztosabban látjuk, hogy a jó Péterben lejátszódó folyamat hosszadalmas és bonyolult. Harcára figyelmet tanulmányában például Kulcsár Szabó Ernő is: „Jó Péter alakjában egy kivételes, nagyra hivatott eszmeember vívja harcát a nagy pálya jogáért... De azt az utat, amelyet Péter a sári parasztudvarból indulva Barbián sza-

lonjáig végigjár, rendre ismétlődő élmények és tapasztalatok metszik keresztbe." Ilyen „keresztbemetszések” a *Szerdai fogadónap* most tárgyalandó fejezeteiben is történnek. (Pl. Péter erőszakos hazahívása, környezetének állandó gyanakvása vele szemben, „kiköltöztetése” a pincébe) „Ólompaplan alá rejtése” tulajdonképpen épp oly erőteljes, mint annak idején tanulásának gátlása, a visszahúzó erők görcsös akarata. (*Kocsik szeptemberben.*)

A szőlőhegy és a pince itt is, más regényekhez hasonlóan, fontos szerepet játszik. Persze nem a *Szerdai fogadónapban* van ez így először a regényciklus egészét figyelembe véve; emlékezetes a *Kocsik szeptemberben* ilyen részlete már. Azt sem feledhetjük, hogy az első jelentős Németh-regény, az *Emberi színjáték* főhőse, Boda Zoltán a szőlőhegyre vonul ki, ebben a Krisztus-történettől kezdve számos analógiát láthatunk. Jó Péter 1919-es tavaszi pincébe távozása egészen más jellegű: szülei azért küldik ki, hogy őrizze az ottani értékeket. Nem egészen világos számára a döntés egyéb oka. A mi szempontunkból most egyetlen vonást emeljünk ki: „A pince előtti tér, a két egymást faggató dió s alattuk a kuszára nőtt gyepe valóban egy filozófus gazda után sírt a pirosodni induló napsütésben. Aki a diófa alatti karórákásra fölgugyorodott, egy határnyi tarka hepehupára emelhetette a szemét, ha a betűben elfáradt.” A zaklatott idők persze nem kedveznek az ilyesfajta szellemi tevékenységnek. A jövődő „eszmealkotó” férfitü életének egy epizódjában azonban figyelmet érdemel ez a sajátos Németh László-i leírás. (A „sajátos” a mezőföldi táj pontos prózai bemutatására vonatkozik, s e tény a legfontosabb műveket egyaránt jellemzi. Aki egy kicsit ismerős ezen a vidéken, igazolhatja az író találó leírásait.) Mint ahogy Péter magányos töprengései sem jelentéktelenek a mű *esszé jellege* szempontjából. Egy kiragadott gondolat: „Nem imádkoztak-e a világ fönnállása óta százmillión egy veszélyben levő hozzátartozóért. ... De nem imádkozhat-e az ember az ő gyatraságából is, nem háritották-e hasonló helyzetben gyávák és gyávák százezrei az Istenre, hogy helyettük cselekedjék.” Ilyen és ehhez hasonló gondolatokat szép számban idézhetnénk még, de nem lehet célunk az ilyesfajta igazolás. Az mindenesetre látszik, hogy a sokak által emlegetett esszéisztikus vonások itt már erőteljesen vannak jelen. Ezzel kapcsolatban van, aki ezt írta: „A *Szerdai fogadónapban* olyan szerepeket kap a gondolati anyag, hogy el is borítja az életszerű ábrázolást, és regénybe ékelt esszééhez közelít.” (Béládi Miklós.) A szőlőhegyi jelenetben még nem beszélhetünk az életszerű ábrázolás „elborításáról”, elég tán a fenti gondolatokra hivatkoznunk. A mű egészét tekintve azonban igazat adhatunk Béládi Miklósnak. Már az *Emberi színjátékban* is megfigyelhetünk hasonló vonásokat. (Nem véletlen, hogy gyakran hivatkozunk e korai regényre: nem csupán körképjellege rokonítja az *Utolsó kísérlettel*, de a bemutatott történelmi korszak hasonlósága is.)

A később oly fontossá váló Barbián Miklós neve is ekkoriban kerül elő első ízben: Bögözi említi Péternek, mint számára elrettentő példát. A jegyző könyvet is hoz a pincébe: „Barbián Miklós, Az utolsó Báthoryak. Budanest, 1915.” Így „találkozik” tehát először Péter a később rá nagy hatást gyakorló történésszel. El is olvassa rögtön a könyvet, s mindez jelentős pont gondolatvilágának alakulásában. „Még sosem érezte ennyire, hogy az ember a nagy szellemi javakhoz nem a pusztá agyával, hanem az egész testével jut. s amit nem gondolatnak nevezünk, élő szikrája vagy halott pernyéje csak egy egész lényünket igénybevevő állapotnak” — írja az élményről Németh László. Az írónál annyira fontos növényi-biológiai-szellemi lét összetettsége

is nyilvánvaló itt. S az élmény némileg elszakítja Pétert a konkrét társadalmi valóságtól; 1919 forradalmának idején kerül a középkorral foglalkozó tudós szellemi-eszmei hatása alá. „Barbiánon át lépett be a szellem országába”, s e tény a 133 nap elmúltával is meghatározza útjának alakulását.

Az ellenforradalom korszakának első napjaiban ismét a *szemlélődés* jellemzi Péter vajti magatartását. A régi világ emberei a kommün — számukra rémálmot jelentő — hónapjai után újra berendezkednek a klerikális városban. Erre a korszakra jellemző, amit a mű főhősének szemszögéből így látat Kocsis Rózsa: „A sokféle szubjektív igazság korában akarta megtalálni az egyetlen objektív igazságot.” Személyes sorsa előbb szerencsésen alakul: hamarosan érettségi vizsgát tehet. Aztán újra a hazai környezet következik: Péter családja körében hall a forradalom utáni idők helyi hangulatáról, a tisztí különítmények emberkereső akcióiról, a Tanácsköztársaságban szerepet játszó Regyena Rudi bujkálásáról stb. Nem közömbös, hogy Péter ekkoriban válik igazából felnőtté, s ekkor érik az ismert társadalmi hatások. A meghatározó háttér összetett: bele tartozik a sári környezet, de már a Barbiánnal fémjelzett korszellem is. Van köztük hasonlóság, a társadalmi mozgásirányban feltétlenül.

Barbián művének további olvasása egyre inkább elmélyíti Péterben a középkorélményt. Először ez a középkorfelfogás is rokonszenves a fiatalembernek, az élet tarkaságáról vallott dolgok lenyűgözik. Regényszerkezeti nem közömbös, hogy éppen az ellenforradalmi korszak beköszöntével kerül kapcsolatba e szellemmel Jó Péter. A bukott forradalom után valamiféle hátrázott *rendre* van szüksége. A „rendetlenség kora” után a „rend korára”. A szocialista eszmék — a közismert cselekménybeli változásokból kifolyólag — nem keríthették hatalmába a regény főhősét. A forradalom leverése után egyértelmű, hogy a Barbián-féle szellemi erők nagyobb eséllyel hódíthatják meg az ilyesfajta ifjúkat. (Más kérdés, hogy Péter rájön később, hogy valójában mit is képvisel mestere.) Az összetett viszonyt Bata Imre így érzékelteti: „Barbián Miklós középkor-látomásával találta szembe magát. Idegenkedett attól, de hiányzott szellemi eszköztárából a szociológiai megfontolás, annak felismerése, hogy a történelem a múlt szociológiája.” Emellett megfontolandó Béládi Miklós állítása, mely szerint Barbián művének megismerése fogja majd Pétert ráébreszteni saját hivatására is; bejelenti otthon, hogy történettudós akar lenni. Persze az első pillanatban nem lehet világos a számára, hogy itt az ellenforradalmi ország restaurációját hirdető történettudós művéről van szó. Németh László ezt a szellemi viszonyt is igen árnyaltan, a maga belső bonyolultságában és folyamatszerűségében tárja elénk. Azt sem feledhetjük, hogy a történelmi analógiák mindig viszonylagosak. A középkor és a XX. század ellenforradalmi Magyarországa is csak mértékkel vethetők egybe; az azonosságok keresése félrevezethet bennünket. Az természetesen nem véletlen, hogy éppen e korban kerül előtérbe számos középkori élmény, a kor arcához igazítva, s — ami tán a legszembeötlőbb — az aktuálpolitika képére formálva. Ez utóbbi tény is arra figyelmeztet, hogy a valós párhuzamok csak viszonylagosak lehetnek.

Egyetemista korában aztán egyre közelebb jut Péter az eszmealkotáshoz. Életének ezen részlete kísértetiesen hasonlít az író hasonló élményeihez. Németh László sem találta sok örömét annak idején a bölcsészkar előregedett szellemében. Péter sem jár minden előadásra, mert például „A latinon Horatius epodosait fordította egy száraz öregúr, akitől két összevont szemeszterem sem lehetett annyit várni, mint Jób Arzéntől egy sikerült óráján.” De

a többi tanárról is hasonlókat olvashatunk. Marad tehát az egyedüli Barbián, akinek kedvéért érdemes bejárni az egyetemre. Ő az, aki elsősorban ösztönzi Pétert a tanulásra, erre a hősünk szempontjából oly fontos tevékenységre. Hiszen évekkal ezelőtt ezért akart följutni a szeptemberi kocsi egyikére, s a vajti korszakban sem másért folytatta küzdelmét. Nem vitás, hogy az egyetemi évek idején érkezhett el a tudás legteljesebb birtokbavételéhez. Nagy terveit is csak a tudás, a minél biztosabb tájékozódási képesség segítségével valósíthatja meg. Ezek az értékek vezethetik el a nagy ismerésekhez, a *másokért tevés* mozzanataihoz. Így lehet majd rokona a legismertebb Németh-hősöknek, akik *saját elidegenedésük részleges vagy teljes legyőzésével* jutnak el céljaik közelébe. (Például Kárász Nelli, Égető Eszter és Kertész Ágnes.) S ezen célok gyakran a közösségben föloldódni vágyó, a másik emberért tenni akaró egyén realitásai.

A mű ezen részleteiben újra előtérbe kerül az esszéjellel, melynek egyik oka éppen a tudással, a műveltséggel kapcsolatos írói szándék. Barbián előadásai vagy Péter olvasmányélményei és tanulása ürügyén gyakran találkozzunk elméleti eszmefuttatásokkal, tanulmányba illő szövegrészletekkel. Ezzel kapcsolatban írhatja Kulcsár Szabó Ernő: „... a *Szerdai fogadónap* és *A másik mester* bizonyos értelemben a direkter megjelenítés, az esszéesszerűség, illetve az önéletrajziség felé mozdul el.” Nem vitás, hogy ez a három tulajdonság nem szolgálja egyértelműen a regény esztétikai érdekeit. Másfelől viszont hangsúlyoznunk kell újra Németh László életművének egységét. Azt, hogy bizonyos pályaszakaszokban egy-egy műfaj előtérbe került, de a szándék és a küldetés folyamatos. Ezzel kapcsolatban fontos Czine Mihály egyik megjegyzése: „... tanulmányait többnyire elvei győzelmében bizakodva írta, drámái és regényei pedig a csalódottság hangulatában fogantak... a regényeket a személyes élet sebeinek az enyhítési-mosogatási szándéka” szülte. Nem nehéz észrevennünk, hogy az *Utolsó kísérlet* írása idején az íróban élnek friss sebek, a 30-as évek végének hangulati jellegzetességei. Az 1969-es kiadás előszavában maga Németh László is utal ilyen okokra, amikor „az élete legnagyobb vállalkozásába belecsömörlött esszéírónak” láttatja önmagát. (Az előszót 1968-ban írta, s nem árt tudnunk, hogy ekkorra kész volt egész regényírói pályája, hiszen epikus életművének csúcsa, az *Irgalom* is megjelent már.)

Mindezekkel függ össze, hogy az *Utolsó kísérlet* egésze, s benne természetesen a *Szerdai fogadónap* nem éri el a monódiák (*Gyász, Iszony, Irgalom*) tökéletes szerkesztettségét, formailag remek írói megoldását. A cselekmény bizonyos vonatottsága az *Emberi színjátékra* emlékeztet, s az sem vitás, hogy ennek éppen a gondolati anyag gazdagsága az egyik oka. Itt például a Barbián-könyvek és előadások számos olyan eszmefuttatásba ütköznek, melyek Péter eszmealkotása szempontjából nem mindig fontosak. (Több részlet a középkori gondolkodásról.) S bár tudjuk, hogy Barbián a kor reprezentatív „képmása”, s mint ilyen, nem „hús-vér jellem”, azért más részletekben Németh László megkísérli a jellemábrázolást is. Különleges lénynek láttatja, aki lenyűgöző hatással van hallgatóira. „Meggzóalt anélkül, hogy az előtte ülőket megszólította volna s avval a lélegzettel, amely halk figyelemre kényszerítő hangját az elcsitult teremben felemelte, maga a téma is emelkedett s mondta magát szuverén megvetéseivel minden kedvgerjesztésnek vagy eligazításnak.” S a műveiről mindig szakszerűen, irodalomtörténeti pontossággal szóló író *Az Utolsó kísérlet* *tervrajzában* így jellemzi a történész figuráját: „Megint egész hiábavaló fáradság lesz ebbe az alakba az élő magyar

szellemeket behelyettesíteni. Barbián az ellenforradalmi Magyarország, resztauráló ösztön, európai konzervativizmus s mélymagyarság-gyűlölet olyan magas fokon s olyan formátumban, ahogy azt a mi társadalmunk ki nem termelte.”

Persze egyetemi tanulmányainak elején Jó Péter ezzel nincs még tisztában. A tudatos és mérsékeltén távolságtartó írói ábrázolást ezúttal is meg kell különböztetnünk a főhős látószögétől. Világos, hogy az iménti idézetben Németh László által föl sorolt tulajdonságok ellentétei azok, amelyek vonzóak lehetnének Péter számára, ám a dolgok ennél bonyolultabbak. Az ifjú nem láthatja világosan az összefüggéseket a forradalmak bukása után közvetlenül. Azt persze tudja, hogy akár ő is fölkerülhetett volna a fára Regyena Rudi helyett, ha nem alakulnak a körülményei oly „szerencsésen”. De hogy Barbián az akasztók (és nem az akasztottak!) oldalán áll, ezt nem veheti figyelembe akkoriban. Előbb föl kell nőnie mesteréhez, hogy azután eltávolodhasson tőle. (Az író ezt „a tanítvány beérésének” nevezi.)

Az első időkben inkább kortársai — főleg Sompolya Dani — próbálják megingatni hitében Pétert. A forradalom eszméi egy-egy emberben tovább élnek, de az olyan szokásos ellenforradalmi események, mint a zsidóváérés, az egyetemistákat legföljebb passzív ellenállásra készítetik. Péter természetesen döbbenet érzeli az új korszak kemény megnyilvánulásait, de még nem érett ahhoz, hogy ezeket összefüggéseikben láthassa. S igaz, hogy Kisklein Tibi és Sompolya Dani más irányt képviselnek, de újra föltűnik a színen az a hajdani útitárs is, aki újságíróként áll Barbián közelében. Az útitárs, vagyis Tatár Zsiga az, aki beszél Péterről Barbiánnak. És amikor a lecke-könyv aláírása közben ez kiderül, a fiú nagy pillanatot él át. Olyan lesz, „akár a szégyenbe rohanó szerelmes, ha nem elég erős”. A nagy, meghatározó személyiség és a felszeg diák találkozását írja le itt Németh László. Igen érzékletesen, biztos valóságismerettel. Ha közvetlenül nem is az eszmealkotás szempontjából fontos e pillanat, azért feltétlenül kiemelendő: hiszen ez az első „testközeli” találkozás a mester és a tanítvány között. Az ilyen részletek a regényes cselekmény ritka bizonyítékai a *Mester és tanítványa* című fejezetben. Azért fontos ezt megjegyeznünk, mert többnyire változatlanul az esszéjelleg uralkodik, s mintha Jó Péter története másodlagossá válna ez idő tájt. A cselekmény ilyen fordulatai azonban némileg kiegyenlítik az arányokat. Az sem vitás, hogy Tatár Zsiga szerepének egyre jelentősebb válása mozgatja előre a cselekményt. Ő közvetíti Péter és Barbián között, és ő az, aki fölveti a szerdai fogadónap lehetőségét.

Így jut el először a mű főhőse a mesterhez. Újabb belső folyamatok indulnak el a regényben, új világok tárulnak ki Jó Péter előtt. Olyan körbe érkezett, amelyben korábban nem mozgott, s hamarosan jóval világosabban látja azt, amiről nemrég még fogalma sem volt. Az első szerda persze még csak a bemutatkozásé; annak is sajátos, hiszen Barbián feleségében döbbenettel ismeri föl Péter Tiefenbach Hildát, akitől hajdanán elfutott, mert „nem tudott átesni vele”. Ily módon szorongás és várakozás, taszítás és vonzás kettőssége szorítja „a fehér lázban vacogó fiút.” Németh László ezzel a különös állapotleírással készíti elő a majdani nagy fölismerések színterét.

Sajátos módon aztán Barbiánnénak köszönhetően a közbeeső nyár után csökken az érdeklődés a mester és világa iránt. A fenntartás azonban még nem világnézeti jellegű. A kellemetlen emlékeket idéző Hilda Barbiánnévá vedlése az első oka Péternek, hogy lohadjon a vonzalom mestere iránt. Tulajdonképpen tárgyunk (az eszmealkotás) szempontjából jelentéktelen lenne

ez az indíték; de nem elhanyagolható a Barbián—Jó Péter viszony alakulásában, s jól láthatjuk, hogy e viszony az eszmealkotás legmeghatározóbb pillére. A kapcsolat persze nem úgy tárul elénk, mint az igazán „regényszerű regényekben”; vázlatosabb, utalásokra hagyatkozóbb. Az alakok viszonyát egyébként sem részletezi Németh László az *Utolsó kísérlet*ben. Hamarosan kiderül, hogy a Hilda kiváltotta döbbenet egy másik szempontból sem jelentéktelen. Eddig ugyanis a fenntartás nélküli tisztelet jellemezte a fiatalembert, ha mesteréről volt szó. S e tekintetben így hangzik a változást rögzítő mondat: „Barbiánt éppúgy tisztelte, mint eddig, de Hilda férjére mégsem bízta rá magát többé olyan gyanútlanul.” A mester szinte kétfelé válik: „mester-mivoltát” Péter elkülöníti a „Hilda férje”-féle szereptől. Másrészt ez a döbbenet hozzásegíti a tanítványt, hogy ezután *tülléppen tanítványi körein*. Elindul az önálló gondolkodó útján, hogy a maradéktalan tiszteletet lassanlassan fölváltsa a vitára is kész eszmealkotás.

Kis szünet után újra vendég lesz Péter a szerdai fogadónapokon. Közben lezajlik egy számára fontos beszélgetés is Barbiánnal, amelyben mester és tanítványa érdemben vitázik egymással. Mindez újabb lökést ad Péternek, s egyre inkább *cselekvővé* válik. Apránként föltárul előtte a Barbiánhoz járó közösség, annak összetétele. „... úgy vonultak fel a korszak jellegzetes társadalmi típusai, annak leg többjük kulcsfigurának látszott. Valóságos megfelelőjüket azonban felesleges lenne kutatni, mert Németh egy-egy szereplőjét több emberből gyúrta össze, — írja Kocsis Rózsa. És itt van a társaságban Jób Arzén, Péter hajdani mestere is. Vajton az öt tanítók közül Jób képviselte a minőséget, ő volt a legnagyobb hatású tanár. S bár a hozzá fűződő érzelmek összetettek voltak, mégis Jób Arzén jelentette az első döntő kapcsot az eszmealkotás felé. Barbiánál viszont ilyen kérdések merültek föl Péterben: „Elfelejte már Jób Arzén nagy Lévait és a forradalmat? Vagy azzal, hogy itt látja, a Rend apostolának, ennek a rendetlen évnek a helye is beforrt? Az egyház új múltat ad a megtérőnek?” Mind-mind olyan kérdések, melyek törvényszerűen nőnek ki a kor változásaiból, s mellesleg egy-egy emberi sors alakulását is illusztrálják. Látjuk, hogy Németh László milyen érzékenyen reagál a társadalmi valóság módosulásaira, és milyen jó érzékkel mutatja meg az egyén helytállását, illetve alkalmazkodását a megváltozott körülményekhez. Főleg a jó Jób Arzén újbóli megjelenése, hogy Jó Péter lássa ezeket a realitásokat. Így lesz hamarosan a mű „az ország szellemi műhelyének, a fővárosnak a körképe”. (Grezsa Ferenc.) Játshatunk a szavakkal: körkép, korszak, sőt, körkép is ez egyben...

A történelmi helyzet meglehetősen behatárolt: a bukott forradalmak közvetlen következményei és Trianon mindent befolyásoló szelleme árnyékolják be a kort. S e korban a Barbián-félék diktálják a tempót; a Jó Péterek bele-beleszédülnek az iramba. Mint a legtöbb Németh-hős, az *Utolsó kísérlet* főalakja is különleges jellem; utóda Boda Zoltánnak, Horváth dr.-nak, néhány drámahősnek. Az álmodozóknak és naiv reformereknek. Azoknak, akik helyenként légüres térben mozognak, távol a történelmi-társadalmi realitásoktól. Legyünk igazságosak: közülük Jó Péterben van meg a legnagyobb esély, hogy túllépjön ezeken a korlátokon. Az író az ő sorsát rajzolja meg közülük a legkörültekintőbben, a legalaposabban. Ez a rajz persze irodalmilag nem olyan kerekített, mint a nőregények hőseié. Maga a mű sem olyan végletekig csiszolt, mint például a *Gyász*, az *Iszony* vagy az *Irgalom*. Ezekről joggal írhatja Cs. Varga István: „A körképregényhez képest összefogottabbak, sűrítettebbek, szerveesebbek és kisebb terjedelműek...

Minden a középpontba állított főhős tudatán átszűrve kap megvilágítást." Az életmű egységére azonban itt sem árt figyelni! Ugyanis látva a társadalmi tabló aprólékos rajzának elemeit sem feledhetjük, hogy itt is egy erőteljesen középpontba állított főhős fejlődéstörténetét kísérhetjük nyomon. Bizonyos értelemben tehát a monódia hatásai itt is érvényesülnek, ha nem is a főhős tudatán átszűrve kap minden megvilágítást.

S a körkép egyik „sűrítőmánya” éppen Barbián szerdai fogadónapjain lép előtérbe. Az ellenforradalmi Magyarország szellemi elitjét jelképezi a házigazda, s az ő befolyása a legdöntőbb mindvégig. Ebben a szellemi körben forognak ilyen gondolatok: „A renddel ma baj van; a vallásos alkotásnak új, szabadabb szellemi rendre, égy új Rómára van szüksége.” Egyre többet érintik a főhősök a különböző történelmi korok összefüggéseit, a középkor szellemét. Gyakorta előkerülő fogalom a *rend* is, mellyel Németh László egyéb műveiben nem találkozzunk ennyiszor. A forradalom is a „rossz rend” megdöntését szolgáló esemény a világban, de az is biztos, hogy maga a forradalom sem valósította meg az áhitott „jó rendet” — a mű látásmódja szerint.

Ugyanakkor némi idealizmus jellemzi Péter gondolkodásmódját; a rend már-már József Attila-i erejű óhajta merő illúzió a fönnálló társadalmi viszonyok között. Természetesen az *abszolút értelemben igazságos rendről* van itt szó, hiszen a rendcsinálás ellenforradalmi, diktatórikus mozzanata éppen nem hiányzik. Ám beszélhetünk az emberben meglévő *belső rend* igényéről is. Péter számára éppen gondolkodásmódjának ez az igénye teszi fontossá a szerdai fogadónapok varázsát. Más köre, közössége nincs, hogy ezt a belső rendet megteremtse. (Kivéve persze saját tanulása, olvasmányai, gondolkodása.) Jellemző, hogy ugyan tart szüneteket a Barbiánhoz járásban, de mindig jelentkezik az újbóli jelenlét iránti vágy. Egy szemléletes és érzékeltes részlet ezzel kapcsolatban: „Ahogy azonban az alapvizsga utáni őszi Pestre följött s a Kemény Zsigmond utca kertjeiben a nyirkosan fonnyadó levelek s az utcalángok körül kóválygó köd teagőzre és közelített a bőrfotelekre kezdett emlékeztetni, megint elfogta a honvágy a Barbiánék szerdái után.” Láthatjuk az írói ábrázolás sajátosságait; a természeti környezetnek és az ember belső világának, valamint a kissé zsúfolt nyelvi elemeknek és Péter vágyakozásának összhangját. Egyben az sem kétséges, hogy a *közösség utáni vágy* szerepe itt éppúgy nem elhanyagolható, mint más Németh-regényekben sem. Mindez azért kiemelt jelentőségű törekvés a *Szerdai fogadónap* eme pontján, mert már jól látjuk, hogy egyelőre egyéb közösségi tér nem mutatkozik a főhősnek. Az pedig tagadhatatlan, hogy él benne a közösségben fejlődés igénye, s most kizárólag Barbián köre jelentheti az egyetlen ilyen lehetőséget.

A kor persze nem kedvez a közösség felé igyekvő embernek. Barbián sem ilyen. A „közéleti munka” terheire panaszkodik. Egyik fő feladatát felesége, Hilda így fogalmazza meg: „Egyelőre új lelket akar az egyházba lehelni s ezek elég vastag tartályok szónak és levegőnek.” Péter egyik emlékezetes beszélgetése is az egyházatyákkal zajlik le. „Én a középkorban szerzetes lettem volna; ma azonban nem tudnék pap lenni” — mondja Altmannak. Ez az egyszerű és őszinte mondat bonyolult összefüggéseket jelez. A Jó Péterhez hasonló egyéniségek tudják, hogy a világnak *valódi megváltásra* van szüksége, de azt is látják, hogy a megvalósult intézményes keretek megszűntek a megváltás eszméjétől. Itt utalhatunk Németh László „vallástalan vallás”-elképzelésére, arra a fölismert és jórészt változatlanul meglévő

hiányra, amely a modern kor jellemzője. (E témakörben idézhetnénk Németh egyik tanulmányát, A „vallásos” nevelésről címűt.)

Mindezekből fakad, hogy a *Mester és tanítványa* vége felé Péter helyzete egyáltalán nem stabilizálódik. Ekkortól számíthatjuk Tatár Zsiga kudarcos sorsát is, azét az emberét, aki közvetített Péter és Barbián között. És ekkortól lesz rokonszenves és szájalmas ez a sors a fiúnak, aki valóban vonzódik az ilyen sorsú emberek iránt. Ekkor jut eszébe Bögözi: „Két gyűlöletbe fordult szerelmes: ezek egyengették az ő útját Barbián felé. Egy diák s egy barát, akik talán sosem gyógyulnak ki abból, hogy ehhez az emberhez közeljutottak.” Barbián és Tatár megromlott viszonya kétségtelenül módosítja Péter érzéseit is a tanár iránt. Fölmerül benne saját, hasonló kudarcának lehetősége, melyre az újságíró utal.

Másfelől vitathatatlan, hogy a mű eme pontján Jó Péter eszmealkotási folyamata minden korábbinál magasabb szinten áll. Elérkezik ahhoz a fontos fölismeréshez, hogy „saját magában keresse a fogódzót, a bizonyosságot. A bensőben elérni, az egyedi változatban azt, ami megnyugtatóan állandó és közös.” (Bata Imre.) Személyiségének egyéb köreit persze más hatások is hatalmukba kerítik. A *másik mester* című fejezet erről szól.

ÁGH ATTILA

Az eltékozolt hatvanas évek

Manapság az ÉS-től a Históriaig, szinte mindenütt, a hatvanas évekre emlékeznek. A hatvanas évtized, ha nem is volt olyan ígézetesen szép, ahogy Papp Zsolt viszontlátja, de *ígéretes* volt, s talán mégiscsak ez az, ami jobban megszépíti, mint az a szimpla generációs tény, hogy akkor voltunk fiatalok. Maga a történelem volt ugyanis fiatalos és dinamikus, s amikor a hetvenes évek elején, úgy 1971—1972 körül a reform elleni támadások nagy hűhójával véget ért, nemcsak a mi fiatalságunk röppen el. Jól érzékeli ezt a mi generációnk, a mai negyvenesek középnemzedéke tagjaként Glatz Ferenc is, amikor így sóhajt fel: „Azok a hatvanas évek! Válságot érzékelő társadalom fordul ilyen egyenes kíváncsisággal a »hogyan jutottunk ide« kérdéshez.” És tényleg, hogyan?

Az bizonyos, hogy a mai középnemzedékből nem lett Nagy Generáció. Ahhoz a hatvanas éveknek folytatódni és az akkori fiataloknak az akkori feladatokhoz felnőni kellett volna. Nem így történt. A hatvanas évek egy nagy kísérlet volt és egy epizód maradt, a hatvanas évek nagy lehetőségét eltékoztuk. A hatvanas évek számunkra a felszabadulás élményét, a megfiatalodó szocializmust és az „újraolvasható” marxizmust jelentették, s most már végérvényesen jelképpé, fogalommá váltak, az elmulasztott lehetőségek, a megtorpant dinamika, a „régis szép idők” szimbólumává.

Elveszett-e ez a negyedszázad? Ezt végső soron a nyolcvanas, de még inkább a kilencvenes évek fogják eldönteni. De éppenséggel a mai húszévesek érdekében érdemes újragondolni az egészet. Annál is inkább, mert mások is